

Една супрематија за сите, или пак секому неговата супрематија?

Илина Ценевска

(Зборник на трудови во чест на проф. Томислав Чокревски, Правен факултет
„Јустинијан Први“, 2008 година)

РЕЗИМЕ

Супрематијата на правото на ЕУ во однос на националното е далеку од прашање кое е толку базично и суштествено што би било излишно по него да се дискутира. Фактот дека супрематијата претставува еден од камен-темелниците на европската правна архитектура не го прави овој концепт помалку имун на оспорување во практиката. Оттаму, дали воопшто можеме да ја наречеме супрематијата правен концепт *per se*, независен од егзистентните политички, социјални и економски околности во Унијата и во државите членки кои го применуваат?

Дали на супрематијата треба да се гледа како на придобивка на ‘старите’ држави членки на Унијата која ‘новите’ држави членки треба како таква едноставно да ја инкорпорираат во своите правни поредоци? Дали патот до супрематијата кој старите држави членки веќе одамна го трасираа е и единствениот пат до неа, односно дали може да се зборува за своевидно монополизирање на овој концепт од нивна страна?

Можеби би било поверодостојно да се сфати супрематијата како процес, а не како конечен резултат кој новите држави членки кои за првпат се среќаваат со овој правен феномен треба автоматски да го инкорпорираат како готово решение во нивните правни поредоци. Сепак, убавината на супрематијата е можеби во тоа што, глобално гледано, таа е повеќе патување, отколку само конечна дестинација.

SUMMARY

Can we today, after having celebrated the fifty years of European integration, claim that the issue of supremacy of Community law is finally put *ad acta*? Is supremacy an ever-evolving and ever-evasive concept that continues, even after the fifty years of its existence since it was originally established by the ECJ, to defy a precise definition? Has it over time acquired any new traits or indeed lost some of its previous essential specificities? Supremacy is far from being an issue that is so basic and essential that is beyond discussion, but the fact that it represents one of the foundations of the Community law construct does not make it immune to questioning. Can we actually ever take supremacy *for granted*?

Should supremacy be viewed as an ‘acquisition’ of the ‘old’ MS that the new MS simply need to absorb? Have the old MS set the tune for supremacy once and for all? Is there still room for the new Member States themselves to contribute to the supremacy debate?

Вовед

Дали денес, по прославување на педесетгодишнината од Европската интеграција, можеме да тврдиме дека прашањето за супрематија на правото на ЕУ во однос на националното право е ставено *ad acta*? Дали можеби супрематијата на правото на Унијата е концепт кој е предмет на една перманентна еволуција и концепт кој низа децении по неговото утврдување од страна на Европскиот Суд на правдата во случајот *Costa v. ENEL*¹ сеуште í пркоси на прецизна дефиниција? Дали овој правен концепт со текот на времето се здобил со некои нови карактеристики или изгубил некои од старите, или пак можеби им одолеал на годините и на диверзитетот на правни системи на државите членки?

Супрематијата е далеку од прашање кое е толку базично и суштествено што би било излишно по него да се дискутира. Фактот дека супрематијата претставува еден од камен-темелниците на европската правна архитектура не го прави овој концепт помалку имун на оспорување во практиката. Оттаму, дали воопшто можеме да ја наречеме супрематијата правен концепт *per se*, независен од егзистентните политички, социјални и економски околности во Унијата и во државите членки кои го применуваат?

Дали на супрематијата треба да се гледа како на придобивка на 'старите' држави членки на Унијата која 'новите' држави членки² треба како таква едноставно да ја инкорпорираат во своите правни поредоци? Дали патот до супрематијата кој старите држави членки веќе одамна го трасираа е и единствениот пат до неа, односно дали може да се зборува за своевидно монополизирање на овој концепт од нивна страна?

Искусвата на националните судови на новите државите членки во примената на доктрината на супрематија се непроценливо важни бидејќи

---

¹ Случај C-6/64, *Flamino Costa v. ENEL* [1964] ECR 585, 593

² Деноминацијата 'нови' наспроти 'стари' држави членки употребувана во скорешната правна литература (на пр., Albi 2005) ќе биде задржана и во овој труд. Оттаму, заради очигледните потреби за јасност и концизно излагање на обработуваната материја, под нови држави членки ќе се подразбираат државите кои и пристапија на Унијата во мај 2004 (Унгарија, Чешка, Словачка, Полска, Словенија, Латвија, Литванија, Естонија, Малта и Кипар), како и државите кои на истата и пристапија во јануари 2007 (Романија и Бугарија).

концепциски ја збогатуваат супрематијата и ја даваат одредена виталност пред сè од причина што правната мисла која била доминантна во секоја од државите членки пред четириесет години, како и политичките и економските околности кои неминовно влијаеле на истата, сосем разбирливо, се разликуваат од оние денес. Овие свежи и во одредени аспекти уникатни искуства во примената на супрематијата се битна надградба на она што денес претставуваат веќе одамна втемелени гледишта и принципи за правилна примена на супрематијата. Поради тоа, новите држави членки денес претставуваат докажано битни собеседници во дебатата околу супрематијата која тие ја водат како на национално ниво, така и со Европскиот Суд на правдата.

Овој труд ги разгледува реперкусиите од евентуалното изготвување на 'листа на упатства' за правилна примена на супрематијата, кое како предлог се провејува низ правната литература во оваа област како доста комплексна мисија со оглед на тоа дека супрематијата на правото на ЕЗ до денешен ден останува да биде вистински правен феномен. Изработувањето на т.н. 'листа на упатства' за примена на супрематијата би можело да се покаже како мошне корисен чекор, не само за новите членки, туку и за земјите кандидати и земјите-аспиранти за членство, како што сугерираат одредени автори (на пр., Kellermann and Czuczai 2001, 65-66). Прашањето е дали и колку би било опортуно како опција да се состави таков правен документ (акт) - своевиден Протокол за примена на супрематијата? Можниот позитивен аспект на ваквиот развој е тоа што државите кандидати за членство кои пред-пристапно ќе го инкорпорираат овој документ во своите правни поредоци потоа, ќе можат, по нивното стапување во членство, да се повикаат на истиот во случаи на конфликт меѓу одредби од нивното национално право со одредби од правото на ЕЗ. Тоа би значело дека за разлика од нивните претходници, овие земји нема да бидат принудени да го одат 'трнливиот' пат до супрематијата, затоа што априорно ќе и пристапат на оваа проблематика и ќе обезбедат превентивен влез на правото на ЕЗ во нивните домашни правни поредоци.

Следствено на кажаното, искуствата во примената на супрематијата во новите држави членки би биле извонредно употребливи како за државите-кандидатки за членство (како Република Хрватска, Република Македонија) во процесот на правна апроксимација со законодавството на ЕЗ, така и за старите држави членки кои на тој начин би биле во можност да ги преиспитаат своите принципи и методи на примена на супрематијата и истите контекстуално да ги поврзат со оние на новите

држави членки, што би резултирало со еден поквалитетен пристап кон овој правна доктрина. Факт е дека одредени уставни судови на старите држави членки сеуште целосно не ги прифатиле сите аспекти кои ги опфаќа поимот на супрематијата на правото на ЕЗ и тоа конкретно оној аспект кој се однесува на супрематијата која правото на ЕЗ ја има, меѓу другото, и над националните устави.

2. Концепциското втемелување на супрематијата

Супрематијата е концепт според кој *„директно ефективна одредба од правото на Заедниците секогаш има примат над одредба на националното право, без разлика на природата на овие две одредби“* (Hartley 2003, 227). Супрематијата се применува без разлика на тоа дали националните правни одредби биле донесени пред или по донесувањето на одредбите од правото на Заедниците со кои тие се во колизија, како и независно од формата на правниот акт во кој се содржат- во секој случај конфликтните одредби на националното право мора да ѝ отстапат своето место на одредбите од правото на ЕЗ.

Можат да се издвојат два основни начини на прифаќање на овој темелен концепт на правото на ЕЗ. од страна на националните судови. Националниот суд може своето прифаќање на супрематијата да го базира на *комунитаристичкото* резонирање карактеристично за Европскиот Суд на правдата (ЕСП), или, алтернативно, истото да го базира на одредба на националниот устав или закон (Craig 2002). Мнозинството судови во државите членки се потпираат на втората опција при примената на супрематијата- тие се трудат да го применат овој принцип на начин што најмалку би го пореметил постоечкиот уставен поредок (Craig 2002, 8). Негативниот аспект во прифаќањето на оваа опција на која Craig укажува е дека тогаш, во случај на модификација на националниот устав и притоа модификација на одредбата од која се изведува прифаќањето на супрематијата, целиот концепт и неговата валидност би биле доведени во прашање, бидејќи тоа практично би значело дека со промената на уставната клаузула која се однесува на супрематијата би се менувал и начинот на кој националниот суд ќе гледа на овој концепт.

Најголемиот број судови на новите држави членки апликацијата на оваа доктрина ја базираат на авторитетот на нивните устави и ја сметаат супрематијата за

концепт кој потекнува и кој е гарантиран со нивните уставни и произлегува од нив. Навистина е тешко да се очекува една држава, во првите години по пристапувањето во Унијата, автоматски и без никакви оспорувања да ја прифати супрематијата како оригинален и автономен концепт кој го рефлектира уникатниот и автономен карактер на правниот поредок на Заедниците. Оттаму, токму втората алтернатива-повикувањето на авторитетот на националните уставни е секогаш поверојатен избор кој би го направила една нова држава членка.

Во практиката се прави разлика помеѓу супрематијата на правото на Е.З. над националните уставни одредби, од една страна и останатите национални правни одредби кои имаат понизок ранг од уставните. Сите држави членки се спремни да ја прифатат обичната супрематија, но не сите се спремни да инклинираат кон прифаќање на апсолутната супрематија. Токму заради проблематичноста на прифаќањето на концептот на апсолутна супрематија, De Witte (во Craig and De Burca 1999, 199) посочува дека ако уставот се гледа како база за признавање на супрематијата, тогаш апсолутната супрематија поставена од ЕСП во случајот *Internationale Handelsgesellschaft*³ може да се обезбеди само преку внесување на т.н. „авто-лимитациона“ одредба во самиот устав, каква што содржи Холандскиот Устав и согласно која им се забранува на националните судови да ја оценуваат уставноста на одлуките на меѓународните организации чијашто членка е Холандија како и на одредбите на меѓународните договори чијашто потписничка е Холандија.

Овој меѓусебен однос на националните уставни поредоци и правниот поредок на Заедниците беше дефиниран со терминот „конституционален плурализам“ односно плурализам на правни поредоци од кои секој има свој функционален устав, при што секој од нив ја признава легитимноста на другиот согласно неговата сфера на делување и влијание без притоа тие да прифатат било каква конституционална супериорност еден над друг (McCormick 1999, sec.7). На ова Pernice (2002, 520) одговара подигајќи многу плаузибилна поента дека европскиот и националните правни поредоци фактички коегзистираат, но тие се дел од еден поширок систем, кој конечно ќе мора да даде само еден единствен одговор во случај на судир меѓу овие два.

---

³ Случај 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* [1970] ECR 1125

Токму затоа интересно е да се разгледа *начинот* на кој националните судови ја прифаќаат супрематијата, како и причините поради кои тоа го прават, кои во многу земји, на самиот почеток на примената на оваа доктрина биле, колку и да звучи неверојатно, *некомунитарни* по својот карактер. Генерално, на почетокот тие често гледаат на правниот поредок на Е.З. како на сегмент на меѓународниот, а што е доста симптоматично сосема ретко како на *sui generis* правен поредок, различен и диференцијабилен од меѓународниот.

Она што е исто така оригинална карактеристика на супрематијата се и правните ефекти од нејзината практична примена во случај на колизија помеѓу национална одредба и одредба од правото на Заедниците. Национално правило кое е неприменливо поради неговата некомпатибилност со правото на Заедницата ќе се смета за неоперативно само до степен односно само во границите на неговата некомпатибилност, што значи дека истото може да продолжи да се применува на други, идни случаи во кои тоа нема да се смета за спротивно на комунитарните одредби или на случаи кои воопшто не се регулирани со правото на Заедниците (De Witte 1999, 190). Тоа значи дека супрематијата како принцип има како резултат не-апликација на националното правило, но не и негово автоматско поништување- оваа не-апликација само во исклучителни случаи може понатаму да доведе до поништување на националното правило.

3. Односот меѓу меѓународниот и правниот поредок на Заедниците предвиден со националните уставни како можен пехис за изведување на супрематијата

Кога станува збор за односот меѓу меѓународниот поредок и правниот поредок на Заедниците предвиден со националните уставни, постои проблематика на постоење на две „конкурентни супрематии“: *супрематија на правото на Е.З. само по себе (per se)* каде хиерархијата меѓу правото на Е.З. и националното право е резолвирана во полза на правото на Е.З. и *супрематија на правото на Е.З. како дел од меѓународното право* од друга страна, каде хиерархијата е резолвирана согласно словото на националните (најчесто уставни) одредби (Ziller 2003, 293-294).

Резултатот е замена на ролјите која ја воочува De Witte : „На почетокот, супрематијата (...) беше признаена како уникатна карактеристика бидејќи Договорот за Е.З. беше различен од било кој друг меѓународен договор(...) но сега (...) по прифаќањето на овој принцип насекаде (...) насоката во која се движи аргументот е променета: правото на Е.З денес е уникатно токму поради тоа што ја има супрематијата како една од своите главни карактеристики."(De Witte 1999, 204).

Оваа логика на ‘кокошката или јајцето’ е доста интригантна, со оглед на тоа што голем број држави членки во своите уставни не предвидуваат јасна одредба која директно би се однесувала на нивното членување во Европската Унија и на уставно-правните реперкусии од истото. Одговорот за тоа дали и како ќе биде прифатена супрематијата во најголемиот број држави го даваат токму уставните одредби и тоа оние кои се однесуваат на преносот на вршењето на одредени државни суверени права врз меѓународна организација.

4. Германскиот Федерален Уставен Суд и неговото децениско оспорување на одредени аспекти на концептот на супрематијата

Аргументите на Германскиот Федерален Уставен Суд (ФУС) против признавањето на апсолутна супрематија на правото на Заедниците може да се сметаат како типичен модел кој ги претставува „болките на растењето“ на супрематијата кои ги среќаваме во секоја нова држава членка која за првпат се среќава со прашањето на супрематијата. Токму затоа, скоро сите стари држави членки во нивните први искуства во примената на оваа доктрина се ‘сопнувале на истиот камен’. Пресудите *Solange I*, *Solange II* и *Maastricht* и изреките на Германскиот ФУС во секоја од нив на некој начин го епитомизираат сето она што се нарекува пркосење на уставен суд на држава членка на апсолутно и целосно прифаќање на супрематијата.

Во *Solange I*⁴ пресудата, Германскиот ФУС одбива да ја прифати супрематијата на правото на Е.З. над оние уставни одредби кои се однесуваат на заштитата на темелните права, сметајќи ги овие одредби за „неотуѓива карактеристика“ на Германскиот Устав и забележувајќи дека во тоа време: „ (на Зедницата) сеуште и недостасува кодифицирана повелба за човекови права, така што во хипотетички случај на конфликт меѓу правото на Заедниците со гаранциите за заштита на темелните права содржани во Уставот, гаранциите за заштита на темелните права ќе превагнат **сé додека** (на германски: *so lange*) компетентните органи на Заедницата не го отстранат овој конфликт на норми согласно механизмите предвидени во Договорот за Е.Е.З“.

Во *Solange II*⁵, тој заведе помалку скептичен став: „**Сé додека** Европските Заедници, а особено прецедентното право на Европскиот Суд генерално обезбедуваат ефективна заштита на фундаменталните права наспроти суверените надлежности на Заедниците која би можела да се смета во голем дел слична на заштитата на темелните права која безусловно ја побарува Уставот (...) ФУС нема повеќе да ја употребува својата јурисдикција да одлучува за примената на секундарното законодавство на Заедницата (...) ниту пак ќе го оценува истото во светлото на стандардот за заштита на темелните права предвиден со Уставот.“

Меѓу донесувањето на овие две пресуди поминал период од петнаесет години и за тоа време Заедниците, поточно Европскиот Суд на правдата низ својата практика го зацврстил стандардот за заштита на темелните права на ниво на Унијата, правејќи го овој *standard* на заштита компарабилен со оној на германскиот Устав. Оттаму, забележувајќи ја оваа промена во околностите, Германскиот ФУС во случајот *Solange II* се решава за една поблага, деферентна пресуда која води кон (сеуште условно) прифаќање на супрематијата. Прифаќањето не е безусловно заради тоа што Германскиот ФУС сеуште се става себе си во позиција на инстанца која овластено ќе врши процена на компарабилноста на двата стандарди (оној на Унијата и оној предвиден со Германскиот Устав) и зависно од таа процена ќе одлучи дали ќе отстапи место на супрематијата или не.

---

⁴ Случај *Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfur- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* [1972] CMLR 177

⁵ Случај *Wunsche Handelsgesellschaft*, [1987] 3 CMLR 225, 265.

Во *Maastricht*⁶ пресудата која го испитуваше односот на надлежностите на Заедниците со надлежностите државите членки и нивната екстензивна природа, Германскиот ФУС откако ја истакна важноста на сувереноста на германската држава јасно ја повтори својата надлежност да ја оценува компатибилноста на правото на ЕЗ со германскиот Устав истакнувајќи дека тој ќе продолжи да цени дали Заедниците при усвојувањето на правните акти не ги надминале своите надлежности. Федералниот Суд оди дотаму што предупредува дека доколку споменатото не се испочитува, Германија, како една од државите основачки која во вид има нејзино долготрајно членство во Унијата, ќе биде принудена, во крајна инстанца да се откаже од таквото придружништво, како таа, Германија би го зачувала атрибутот на целосно суверена држава.⁷

5. Лисабонскиот Договор и супрематијата - чекор назад?

Она што е доста индикативно е што неодамна потпишаниот Лисабонски Договор односно Договорот за функционирањето на Европската Унија кој, по неговата ратификација во сите држави членки, се очекува да стапи во сила во почетокот на 2009та година, воопшто не ја споменува супрематијата. Останува да се претпоставува дали составувачите на овој нов Договор сметале дека ова прашање е целосно апсолвирано во сите земји на Унијата, па сметале за непотребно да го дефинираат принципот на супрематија, овозможувајќи притоа, за првпат, негова кодификација.

Договорот за Устав на Европа⁸ предвидуваше една ваква кодификација и требаше за првпат експлицитно да ја дефинира супрематијата. Поранешниот член I-

---

⁶ Случај *Brunner v. The European Union Treaty* [1994] 1 CMLR 57

⁷ Шпанскиот Уставен Суд дава едно интересно гледиште во неговата пресуда во врска со ратификацијата на сега веќе пропаднатиот Договор за Устав на Европа каде тој направи разлика меѓу приматот (*primacy*) како карактеристика на одредбите на Договорот и супрематијата (*supremacy*) на Шпанскиот Устав, истакнувајќи дека супрематијата кореспондира со валидноста како правна категорија бидејќи правилата спротивни на Уставот се невалидни, додека приматот кореспондира со (не)применливоста што значи дека конфликт со правото на ЕЗ ќе резултира со неприменливост на конфликтните правила на домашното право- Spanish Constitutional Court Declaration No.1/2004 of 13 December 2004)

⁸ Договорот за Устав на Европа беше потпишан во јуни 2004, но поради неуспешната ратификација на истиот во Франција и Холандија, каде Уставниот Договор не ја доби потребната поддршка на референдумите организирани овие две земји, тој воопшто не стапи во сила. Најголемиот дел од новитетите во функционирањето на Унијата кои тој се очекуваше да ги внесе, ги задржа актуелниот Договор од Лисабон (Договор за функционирањето на Европската Унија) потпишан на 13ти декември 2007.

б директно се однесуваше на супрематијата и правниот ефект од нејзината примена: „Уставот и сето право усвоено од страна на институциите на Унијата во вршењето на нивните надлежности кои ним им се доделени, ќе има примат врз правото на државите членки.“

При анализата на овој член би можело да се заклучи, како што забележуваат коментаторите (на пр., Tridimas and Nebbia 2004, 93) дека прифаќањето на приматот на правото на Заедниците ќе зависи од тоа како Унијата ги врши односно се користи со своите надлежности, што значи дека доколку државите членки сметаат дека институциите не ги почитувале принципите на пропорционалност и супсидијарност при донесувањето на правните акти односно при вршењето на своите надлежности, тогаш тие ќе ценат дека во тие конкретни случаи принципот на супрематија нема да се примени и односните правни акти нема да имаат примат врз домашните. Можната негативна последица од кодифицирањето на еден евазивен принцип каков што е супрематијата е тоа што во моментот кога тој ќе биде ‘ставен на хартија’, тогаш за истиот ќе се претпоставува дека произлегува директно од Уставниот Договор (односно оној договор кој го кодифицира), а неговото постоење и важење би биле изведени од постоењето и важењето на самиот Уставен Договор. Од овие причини, би можело да се претпостави дека во тој случај сосема би било можно на супрематијата да не се гледа повеќе како на инхерентна карактеристика на правниот поредок на Заедниците (Tridimas and Nebbia, 2004, 91). Судбината на супрематијата на тој начин би ја следела судбината на Договорот кој истата ја кодифицира, односно кога овој Договор би престанал да важи, самата валидност на супрематијата како концепт би станала спорна.

Заклучок

Супрематијата е динамичен и еволутивен концепт кој низ годините подлежел на промена не на неговата суштина, туку пред се на начинот на кој националните судови гледаат на истиот. Денес постојат извесен број нови, но и неколку стари држави членки кои сеуште се скептични во поглед на признавањето и давањето целосен ефект во националното право на сите аспекти на концептот на супрематија. Една од можните причини за таквиот скептичен став спрема супрематијата е тоа што голем дел од националните судови на државите членки сеуште гледаат на правниот поредок на Заедниците како на

експонент на меѓународниот, не земајќи го притоа предвид неговиот *sui generis* карактер. Ваквото гледиште е рефлектирано пред се во уставните одредби кои служат како правна основа за членство во Унијата и оние кои се однесуваат на преносот на вршење на одредени суверени права врз институциите на Унијата. Голем број уставни на државите членки не содржат експлицитна „европска одредба“, така што овој трансфер на суверенитет се изведува од одредбата која се однесува на членувањето во и преносот на суверени права врз меѓународна организација. Ова всушност значи дека, следствено на постоечката формулација во уставите, самите национални судии ќе бидат легитимно поттикнати да гледаат на Европската Унија како на ‘уште една’ меѓународна организација, не водејќи притоа сметка за нејзиниот карактер како надржавна творба *sui generis* со федерални карактеристики.

Евентуалната кодификација на концептот на супрематија колку и да звучи како олеснителна околност, сепак, може да се нарече ‘меч со две острици’. Олеснителен аспект е тоа што во присуство на ваква кодификација, за разлика од сега, националните судови ќе бидат и формално-правно обврзани да го применуваат овој концепт којшто ќе биде содржан во пишан документ со несомнена правна сила. Сепак, фактот што составувачите на Лисабонскиот Договор не предвиделе одредба која директно ќе се однесува на супрематијата упатува на тоа дека секоја држава членка сама треба да го најде патот до супрематијата со помош на насоките кои во својата судска практика ги утврдува Европскиот Суд на правдата. Правен документ кој детално и исцрпно ќе се однесува на примената на супрематијата неизбежно би ја ограничил слободата на делиберацијата на националните судии. Затоа, во отсуство на таква „листа на упатства“, судиите, денес, во процесот на толкување на одредбите од правото на Заедниците ги прилагодуваат насоките востановени од ЕСП на специфичните околности во државата членка, постигнувајќи го притоа бараниот резултат односно давајќи и примат на одредбата на правото на ЕЗ. Легитимно е да се смета дека се додека коректниот резултат во примената на супрематијата се постигнува и тој е униформен во сите членки на Унијата, патот кој води до таквиот резултат не мора секогаш да биде ист во сите правни системи, што значи дека разновидноста на начините на кои и се пристапува на супрематијата е сосема плаузибилна, па дури и посакувана околност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Albi, A. 2005. *EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Craig and De Burca, eds. 1999. *The Evolution of EU law*. Oxford: Oxford University Press.
- Craig, Paul 2002. *The ECJ, National Courts, and the Supremacy of Community Law*. [online] at: <http://www.ecln.net/rome2002/craig.pdf>, 8.
- Hartley, T.C. 2003. *The Foundations of European Community Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Kellermann, De Zwaan and Czuczai, eds. 2001. *EU Enlargement - The Constitutional Impact at EU and National Level*. The Hague: TMC Asser Press.
- Maccormick, N. 1999. *Questioning Sovereignty, Law, State and Nation in the European Commonwealth*. Oxford: Oxford University Press.
- Pernice, I. 2002. Multilevel Constitutionalism in the European Union. *European Law Review*, 511-529.
- Tridimas and Nebbia, eds. 2004. *European Law for the 21st Century*. Hart Publishing.
- Ziller, J., ed. 2003. *L'Européanisation des droits constitutionnels a la lumière de la Constitution pour l'Europe*. Paris: L'Harmattan.